

“Er bij horen” Doof-zijn in een horende samenleving

Alex Pos en Arko Oderwald

Het begrip multiculturele samenleving wordt meestal gebruikt om verschillen in afkomst binnen een samenleving aan te duiden. Deze verschillen staan over het algemeen los van de zelfinterpretatie van betrokkenen. Als zelfinterpretatie wel centraal zou staan is het mogelijk om aan het begrip multiculturele samenleving een andere betekenis te geven die ook beter overeenkomt met het humanistische ideaal dat met het begrip is verbonden. Aan de hand van de ervaring van doven in onze samenleving wordt deze stelling gedemonstreerd.

Nederland is een multiculturele samenleving. Met het woord multicultureel wordt vrijwel altijd een etnisch en/of religieus verschil in herkomst bedoeld. Deze verschillen in cultuur worden in de praktijk onder andere uitgedrukt in verschillen in zien, horen, ruiken en voelen. Deze waarnemingsverschillen zijn weer verbonden met verschillen in denken en handelen.

Waarnemingsverschillen hoeven echter niet exclusief verbonden te zijn met etnische en/of religieuze verschillen. Ook binnen hetzelfde etnische en/of religieuze verband kunnen grote waarnemingsverschillen optreden. Verschillende beroepen of interesses kunnen verschillen in waarnemen met zich mee brengen: een houthakker, een meubelmaker of een milieu-activist nemen bomen anders waar en geven aan bomen een verschillende waardering.

Het begrip multiculturele samenleving wordt over het algemeen niet gebruikt voor dit soort situaties. Bij de waarnemingsverschillen waarvan hier sprake is, spreekt men niet van cultuurverschillen. Men zou hoogstens kunnen zeggen dat er sprake is van cultuurvariaties. Binnen een cultuur kunnen cultuurvariaties ook uitgedrukt worden door over subculturen te spreken, maar dan wordt meestal een ten opzichte van de overkoepelende cultuur afwijkende manier van leven bedoeld. Dergelijke subculturen zijn meestal een uitdrukking van een bewust en ideologisch protest tegen de meerderheidsopvattingen van een cultuur. Zij kenmerken zich in het feit dat zij als minderheid een eigen identiteit claimen.

Omdat subculturen uit de zelfde samenleving stammen wordt het begrip multiculturele samenleving in dit verband niet gebruikt. Met andere woorden: niet de wijze

waarop mensen zichzelf definiëren en onderscheiden van anderen, maar hun raciale of religieuze afkomst ligt aan de wortel van het gebruik van het begrip. Hoezeer het begrip ook een uitdrukking is van tolerantie en humanistische idealen, het draagt deze oorsprong altijd als een schaduw met zich mee. Het niet gebruiken van het begrip voor een subcultuur, die veelal juist in opstand komt tegen afkomst en geschiedenis, betekent dat deze racistische schaduw de subcultuur weliswaar niet treft, maar dat ook begrip en tolerantie hen ontegenwoordigd worden. Vanuit de subcultuur kan dit gezien en ervaren worden als een ontkenning van hun eigenheid.

Het begrip multiculturele samenleving roept zowel voor hen die daaronder vallen als voor hen die er buiten vallen morele vragen op die misschien ondervragen zouden kunnen worden als het begrip een uitdrukking zou worden voor het feit dat een cultuur geen monolithisch geheel is, maar een verband van geleefde verschillen. Wij willen in dit artikel een voorbeeld uitwerken waaruit blijkt dat deze geleefde verschillen niet noodzakelijkerwijze via ras of religie uitgedrukt hoeven te worden om toch te kunnen spreken van een cultuurverschil.

Doven: emancipatie van een eigen cultuur?

Behalve subculturen die ontspringen aan een bewuste ideologie zijn er ook groepen in onze samenleving die niet door eigen keuze of ideologie en ook niet door afkomst afwijken van de dominante manier van leven. Mensen met een chronische ziekte of handicap bijvoorbeeld kunnen in zo'n situatie terecht gekomen zijn. Uit ego-documenten van chronisch zieken blijkt dat velen van hen vaak veel moeite moeten doen om hun eigenheid erkend te krijgen, zonder dat ze echter de band met de wereld der gezonden willen verliezen (Oderwald 1994). Uiteraard verschilt dit per ziekte, maar bij ziekten en handicaps die de mobiliteit sterk beperken en die de communicatie beperken, zo blijkt uit de ego-documenten, speelt dit probleem. De gedwongen andere kijk op het leven en de andere vorm van het leven blijkt in veel opzichten te botsen met de (meerderheids)wereld der gezonden. De egodocumenten maken duidelijk dat de betrokkenen daaronder lijden. In dit artikel willen wij dit ervaringsgegeven nader bespreken door de situatie van doven mensen in een horende samenleving te schetsen, onder meer door gebruikmaking van ego-documenten. Daarmee willen we aannemelijk maken dat als er een andere betekenis aan het begrip multiculturele samenleving wordt gegeven met behoud van het humanistische ideaal dat er aan gekoppeld is, dat vruchtbaar is als het gaat om gehandicapten en chronische zieken. Het voorbeeld van doven is daarom zo illustratief, omdat de meerderheid in onze samenleving lange tijd 'hardhorend' was voor de wensen van doven en hen verplichtte tot aanpassing. Deze aanpassing moest leiden tot 'normaal sprekende' doven. Het tegenovergestelde werd bereikt, doven werden gedwongen tot een geïsoleerd bestaan en de beoogde 'normale communicatie' met horenden kwam nooit tot stand. Maar daar lijkt verandering in te komen.

In maart 1988 breekt een staking uit op Gallaudet University in Washington, de enige dovenuniversiteit ter wereld. De reden van deze staking is de benoeming van een nieuwe rector. Tegen de wens van studenten en personeel in wordt een kandidaat benoemd die zelf niet doof is. De studenten zijn woedend. Een opvallend gegeven in

de strijd om de benoeming is de uitspraak van de voorzitter van het universiteitsbestuur – zelf niet doof – *dat de doven er nog niet aan toe zijn om in de wereld van de horenden te functioneren*. Oliver Sacks beschrijft in 'Stemmen Zien' de gebeurtenissen rond de benoeming. De studentenstaking resulteert binnen een week in het inwilligen van alle eisen van de studenten. Er wordt een dove rector benoemd en de voorzitter van het bestuur treedt af.

Over de situatie van doven in Nederland is weinig bekend. De onbekendheid van horenden met doven en hun achtergrond kan soms tot problemen leiden. De emancipatie die de dovengemeenschap de afgelopen jaren heeft doorlopen, moet leiden tot meer bekendheid van de dovenproblematiek onder horenden. Omdat naar de Nederlandse situatie weinig empirisch of antropologisch onderzoek is gedaan wordt hier veel geciteerd uit Amerikaans materiaal en persoonlijke ervaringen, vastgelegd in (ego)-documenten.

Doven en taalverwerving

Het uitgangspunt dat doven *moeten* functioneren in de wereld van de horenden is de laatste twee eeuwen continu onderwerp van een pedagogische discussie geweest. Het belangrijkste verschil van mening komt tot uiting in de methodenstrijd tussen de zogenaamde *oralisten* en *manualisten* (Tellings 1992, Sacks 1989, Lane 1984). Oralisten propageren taalverwerving die tot stand komt door spraakafzien (=liplezen) en 'napraten' zonder het gebruik van gebaren. Bij hen staat voorop dat een dove moet (kunnen) deelnemen aan de horende maatschappij. Manualisten stellen dat manuele communicatie, met name gebarentaal essentieel is voor de (taal)ontwikkeling van dove kinderen. Beschrijvingen van persoonlijke ervaringen met een louter orale opvoeding laten een duidelijk beeld zien. Als een kind doof geboren wordt zal een exclusief orale opvoeding (bijna) nooit leiden tot een 'normaal' communicerend en sprekend mens (Spradley 1978, Sidransky 1990, Schaller 1993).^{1,2}

Hoe moeilijk of onmogelijk communicatie zonder gebaren verloopt, is nauwelijks voorstelbaar. Voorbeelden van deze situatie worden treffend beschreven door Schaller (1993), Spradley (1978), Sacks (1989) en Shanny Mow (Sacks 1989).³ Van Shanny Mow een citaat:

Je wordt verwacht vijftien jaar door te brengen in het dwangbuis van spraaklessen en liplezen [...] je ouders nemen niet eens de moeite een uur per dag te besteden aan het leren van een of andere gebarentaal. Eén uur uit elke vierentwintig die jouw leven zouden kunnen veranderen (Sacks 1989: 135).

Na de emancipatie van de Amerikaanse dovengemeenschap in de jaren zeventig, lijkt de methodenstrijd in het voordeel van de manualisten te zijn beslecht. Hierbij moet worden aangetekend dat sindsdien niet een strikt manuele maar veelal een oraalmantuele leer methode wordt gebruikt; het concept van de zogenaamde Total Communication (Van Bakkum 1981).⁴

Voor Nederland, met ongeveer 250.000 slechthorenden waarvan er 30.000 compleet doof zijn, geldt dat (pas) begin jaren tachtig op grote schaal is begonnen met het

invoeren van Total Communication als uitgangspunt in het onderwijs voor doven (Platel 1993, van der Lem 1981, Bergsma 1993, Van Bakkum 1981).⁵

Een Dovencultuur: de wereld van een dove

Sinds de doven het juk van het oralisme van zich hebben afgeschud, bestaat er meer ruimte voor andere vragen dan die naar 'de methode.' Een overblijfsel van de oralistische periode was dat voor en over doven werd beslist door horenden. De onmogelijke eis dat doven moesten leren spreken om tot de 'normale' horende wereld te (blijven) behoren, riep de vraag op naar *wat* en *waar* de wereld van de doven dan wel was. Deze vraag heeft geleid tot een nieuwe, meer antropologisch gekleurde benadering van de dovengemeenschap als *dovencultuur* (Tellings 1992, Higgins 1980, Padden 1988, Freeman 1981).

Onlosmakelijk verbonden met het leren van (gebaren)taal is de toeëigening van haar *geschiedenis* (Schaller 1993, Lane 1984b). Veel doven zijn bekend met de grote namen uit hun *geschiedenis*. Ook al kan geen duidelijke grens getrokken worden tussen de cultuur van de horenden en de doven, het verschil in (cultureel) erfgoed is een mogelijke afscheiding (Sidransky 1990, Schaller 1993).

Het simpele gegeven dat horenden de taal van de doven niet spreken is een ander criterium. Taal als mogelijke begrenzing van een cultuur komt duidelijk naar voren in trans- of cross-cultureel onderzoek naar psychiatrische morbiditeit (Lutz 1985).

Een ander punt is dat doven in het algemeen hun sociale netwerk opbouwen met lotgenoten, wat waarschijnlijk voortkomt uit de eerder genoemde verschillen (Sacks 1989) en als gevolg van het volgen van onderwijs aan speciale (doven) scholen. Op deze manier kun je spreken over een fysieke groep met een eigen taal en *geschiedenis* (Groe 1985). Meadow omschrijft dit als volgt:

Doofheid is [...] een cultuurfenomeen waarbij sociale, emotionele, taalkundige en verstandelijke patronen en problemen volledig met elkaar verweven zijn (Freeman 1984: 141).

Een Nederlandse dove zegt:

Het contact met doven is erg belangrijk. In dat contact doe je de kracht op om sterk te staan in de horende wereld (Swaans-Joha 1988: 78).

Op het niveau van vanzelfsprekendheden verschillen horenden ook van doven. Onder doven vigeert de vanzelfsprekendheid van het gebaren, in de wereld van de horenden die van het spreken. Sommige doven maken het bestaan van hun eigen wereld – cultuur? – expliciet door (hun) *Doofheid* met een grote *D* te schrijven (Higgins 1980).

Als illustratie een eitaat van de dove schrijver David Wright. Wright is in een Romeins restaurant. Naast hem zetelt een druk gebarend gezelschap. Als het gezelschap uitgegeten is introduceert Wright zichzelf in slecht Italiaans – hij spreekt geen Italiaans – toch raakt hij met de Italianen in gesprek:

The party was a deaf-and-dumb club from [...] having its annual dinner. The president was a garage hand from Ostia; the others were tailors, carpenters, seamstresses. All this they told me

with a few fluent movements. Our communications by-passed language. On one level I understood what they said better than a hearing Italian could have – and vice versa; *we belonged after all to a country bounded by the same silent frontier* (Wright 1969: 54).

Over de situatie van doven in Nederland is minder bekend dan over doven in de Verenigde Staten. Swaans-Joha en Breed (1986, 1988) hebben 179 prelinguaal doven vragen gesteld over hun leefsituatie. Van de samenwonende of gehuwde doven blijkt 84% een relatie te hebben met een slechthorende of dove partner. De vrije tijd wordt grotendeels doorgebracht met de partner (46%), dove vrienden (37%), of alleen (22%). Op de vraag of het belangrijk is voor dove mensen om veel contact te hebben met andere doven antwoord 77% bevestigend. Van de ondervraagden is 57% lid van een club of vereniging van doven, hetgeen door 86% als prettig wordt ervaren. Van een club van horenden is 23% lid (vaak zijn er andere dove leden) en (slechts) 40% ervaart de club als prettig. De communicatie tussen een dove en zijn horende omgeving verloopt vaak via liplezen,⁶ minder vaak door te gebaren en 'het opschrijven' wordt zelden gebruikt. Doven onder elkaar gebruiken voornamelijk een combinatie van gebarentaal en liplezen(mimiek) om te communiceren.

Tellings (1991) vergelijkt de positie van doven met die van de gemeenschap der Molukkers in Nederland, een linguïstisch-culturele minderheidsgroep. De vraag die dan opkomt is of je moet spreken over Nederlandse Doven of dove Nederlanders; de vraag naar de identiteit. Het lijkt dan ook zinvol om te kijken waar en bij wie doven zich het beste thuisvoelen. Uit het onderzoek van Swaans-Joha en Breed komt een sterke aanwijzing dat Nederlandse doven zich meer thuisvoelen bij lotgenoten dan bij horenden. Dit is in de Verenigde Staten al langer bekend en wordt daar ook veel meer erkend (Padden 1988), maar van een algemene bekendheid hiervan onder horenden kan (nog) niet worden gesproken.

Deze onbekendheid met de cultuur van doven kan leiden tot veel ellende wanneer een dove in de maalmolen van de reguliere gezondheidszorg terechtkomt. W. Frenay (1984) beschrijft de schrijnende problemen die zij en haar dove zoon tegenkomen, als gevolg van onbegrip bij psychiaters en andere hulpverleners.⁷ Dat juist begrip van en voor de situatie waar doven in verkeren zo belangrijk is, wordt door de volgende citaten geïllustreerd:

Sprekend als iemand die zelf doof is meen ik te kunnen zeggen dat de meest succesvolle 'behandeling' van doofheid niet te vinden is in geneesmiddelen, in mechanische apparaatjes of het mes van de chirurg, maar in begrip. En begrip is, vreemd genoeg, gratis. Maar voor we begrip kunnen kweken, zullen we mensen eerst bewust moeten maken van de problematiek van de doofheid (Gannon 1979 in: Freeman 1984: 141).

Het feit dat iemand maatschappelijk werker is verdwijnt naar de achtergrond wanneer doven te maken krijgen met een dove maatschappelijk werker. Het zou echter zo moeten zijn, zoals een dove zelf naar voren bracht, dat: "Doven in de eerste plaats denken, hij is maatschappelijk werker en niet, hij is doof" (Swaans-Joha 1988: 70).

Erkenning van het verschil tussen doven en horenden en het belang dat doven zelf hechten aan het lotgenotencontact, speelt in Nederland nog steeds een rol in het

onderwijs voor doven. De discussie richt zich al jaren op de vraag wat de beste methode voor dovenonderwijs is (Tellings 1992). In deze discussie zijn het vooral horende pedagogen die het voortouw nemen, doven zelf komen pas sinds kort aan bod. Een ander saillant gegeven is dat leerkrachten op dovenscholen grotendeels horend zijn. Zoals een dove opmerkt: "Horende mensen spelen graag de baas over doven" (Swaans-Joha 1988). Dit patroon lijkt moeilijk te doorbreken, hetgeen, zoals uit sommige egodocumenten blijkt, bittere gevoelens oproept. B. Nijman, op latere leeftijd volledig doof geworden, vertelt over zijn situatie:

Wat heeft het allemaal nog voor zin als je er letterlijk niet meer bij hoort? En waarom zouden we praten over een probleem dat we toch niet met praten kunnen oplossen? In zo'n situatie krijgen gevoelens geen eerlijke kans.[...] Mijn vrouw en kinderen zijn horend en juist daarom kunnen we niet echt met elkaar praten. Ieder voor zich probeert het verdriet zelf te verwerken (van den Horst 1989: 23).

In de praktijk blijkt dat doven in het contact met horenden tegen veel problemen oplopen. Deze problemen van doven in een horende wereld zijn ook in sommige romans uitgewerkt. Het beeld dat daarin wordt geschetst komt ook voor de Nederlandse situatie zeer realistisch over, ook al zijn ze gebaseerd op de Amerikaanse werkelijkheid (Green 1970, McCullers 1943).

Dat veel doven steun bij elkaar zoeken is goed te begrijpen. Lotgenoten ervaren vergelijkbare problemen en hebben er meer begrip voor dan buitenstaanders. De meeste doven hebben op een of andere manier te maken met horenden. Door werk, familie en vrije tijdsbesteding valt daar niet aan te ontkomen. Leo Jacobs, wiskundige en de eerste dove die een professoraat Dovenstudies aan Gallaudet College in Washington aanvaardde, zegt over de positie van doven in een horende wereld:

De echte kwaal van dove mensen is dat ze een minderheidsgroepering zijn, [...] ze ondervinden dezelfde problemen als andere minderheidsgroepen: de eis dat de minderheid voldoet aan verwachtingen van de meerderheid (Jacobs 1974 in: Freeman 1984: 22).

Jacobs aan het woord over zichzelf:

Ik was me nooit bewust geweest van mijn handicap en [...] nooit gediscrimineerd, tot ik zelf in contact kwam met horende mensen toen ik naar school moest. Ik voelde me meer gehandicapt door de manier waarop ik behandeld werd door horende mensen, dan door mijn doofheid (ibid).

Degenen die er waarschijnlijk nog slechter vanaf komen zijn de slechthorenden. Zij gaan vaak naar gewone scholen en komen op jonge leeftijd, in tegenstelling tot volledig dove mensen, nauwelijks in contact met lotgenoten:

Ik speelde niet met kinderen uit de buurt die goedhorend waren. Soms als het een grote groep was werd ik wel geaccepteerd, maar anders niet. Ik was een echte eenling (SHJO 1981).

Dat doven dezelfde problemen kennen in de omgang met horenden blijkt uit het volgende:

Op feestjes met allemaal horenden voel je je niet op je gemak, eenzaam en achtergezet. Je moet steeds zelf aan de bel blijven trekken. Als je dan zegt dat je weggaat, vragen ze verbaasd: 'Nu al?' Als ze je uitnodigen moeten ze ook aandacht aan je besteden (Swaans-Joha 1988).

Doof zijn in een horende wereld lijkt overeenkomsten te vertonen met (chronisch) ziek zijn in een gezonde wereld. De (chronisch) zieke wordt voortdurend geconfronteerd met datgene wat anderen hebben: gezondheid. In egodocumenten van chronisch zieken is er sprake van een herinnering aan de zogenaamde 'berg-ervaring', de tijd waarin de chronisch zieke zelf nog gezond was (Oderwald, 1994). De chronisch zieke probeert, vooral in het begin van de ziekte de top van de berg, concreet vertegenwoordigd door gezonde anderen, weer te bereiken. Als dat niet lukt ontstaat er behoefte aan lot-genotencontact en ten opzichte van de gezonden ontstaan gevoelens van schaamte, schuld en jaloezie. Zo ook bij doven. Veel doven kennen gevoelens van jaloezie en boosheid ten opzichte van 'op de berg staande' horenden:

Ik wil niet doof zijn, ik wil horen (Spradley 1981: 219).

Prelinguaal doven kunnen naar gehoor verlangen maar er niet naar terug verlangen, voor hen is het horen altijd iets van anderen geweest (cf. Oderwald 1994: 66). Dit is een verschil met postlinguaal doven, zij hebben zelf ooit kunnen horen en bezitten hiervan een herinnering, die elke dag door de andereu wordt geactualiseerd.

In de omgang met horenden lopen doven letterlijk tegen een geluidsbarrière op. In deze situaties komen de verschillende werelden waarin doven en horenden leven tot uiting. Doven lijken al deze problemen onder elkaar op te moeten vangen; in elkaars gezelschap ervaren doven, net zoals veel chronisch zieken, geen handicap (Padden 1988).

Besluit

Het voorbeeld van doven in een wereld van horenden laat zien dat er meer perspectieven zijn waarbinnen van een multiculturele samenleving kan worden gesproken. De onderlinge verbondenheid van mensen kan gelegen zijn in etniciteit, religie, eigen taal en geschiedenis. Ook bewust gekozen of door de omstandigheden afgedwongen levenssituaties kunnen aanleiding geven tot een onderling gedeelde eigenheid die zelfs tot uitdrukking kan komen in een eigen taal en geschiedenis. Bij doven is dat laatste zeer duidelijk aanwezig. Verandering van het begrip multicultureel in een begrip dat primair gebaseerd is op de zelfinterpretatie van de betrokkenen in plaats van afkomst (hetgeen uiteraard niet uitsluit dat men zichzelf kan interpreteren als iemand met een bepaalde afkomst), geeft ook meer reliëf aan het humanistisch ideaal dat altijd aan het begrip multicultureel is verbonden.

De sociale tolerantie -respect en erkenning voor het anders-zijn en dit mogelijk maken- die bij het begrip multiculturele samenleving hoort zou in dit perspectief kunnen zorgen dat een minderheid, in dit geval doven, in hun anders-zijn zonder verlies van identiteit uit hun isolement geraken.

Noten

Alex Pos studeert geneeskunde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en studeerde daarnaast antropologie en filosofie. Hij is onderzoeksassistent bij de vakgroep Metamedica van de Vrije Universiteit.

Arko Oderwald is universitair docent Filosofie en Medische Ethiek bij de vakgroep Metamedica. Correspondentieadres: Vakgroep Metamedica, Faculteit der Geneeskunde, Vrije Universiteit, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT, Amsterdam.

1. Congenitale en verworven doofheid optredend voor de taalverwerving van een kind worden beide tot de groep van prelinguale doofheid gerekend (van Uden 1973).
2. De vraag *wat is een mens* wordt op deze wijze ook door de dovenproblematiek geactualiseerd. De retoriek die in het oralisme verscholen zit maakt 'oraal spreken' tot een onvervreemdbaar deel van het mens-zijn. Dat 'manueel spreken' de zelfde positie kan innemen wordt op een retorisch manier van de hand gewezen. Een oralistisch georiënteerde vader van een doof kind verteld over een huisbezoek, tijdens zijn werk als verzekeringsadviseur, bij een dove jongeman: "Af en toe probeerde de (dove) jongen iets te zeggen, maar hij kon slechts de meest wanstaltige klanken die ik ooit gehoord had uitstoten. Het klonk als het geluid van een dier" (Spradley 1981: 178).
3. Het oorspronkelijke werk waaruit dit citaat is gehaald bleek ook niet beschikbaar. Het is afkomstig uit een autobiografie van Shanny Mow welke in verkorte versie is weergegeven door Leo Jacobs in *A deaf adult speaks out*. Washington D.C.: Gallaudet College Press, 1974. Het boek van Jacobs wordt aangehaald door Oliver Sacks (1989: 135).
4. Een strikt manuele methode bestaat niet. Wel zijn er zogenaamde *bilingualisten* die stellen dat een doof geboren kind als eerste en moedertaal de gebarentaal moet leren. Liplezen wordt pas later van belang, als hulpmiddel bij het communiceren met horenden.
5. De schattingen van het aantal slechthorenden en doven in Nederland verschillen nogal, de hier genoemde cijfers zijn afkomstig uit van der Lem (1981).
6. Liplezen of spraakafzien is voor de meeste doven onderdeel van hun communicatie. Het blijft echter in meer dan 50% van de waargenomen combinaties van vocalen en consonanten gissen naar de betekenis. Nog moeilijker wordt het als de afgelezen combinatie niet in een context kan worden geplaatst (Sacks 1989, Van den Horst 1990).
7. Voor een recente inventarisatie van de problemen rond psychiatrische hulpverlening aan (jonge) doven in Nederland wordt verwezen naar Beck (1990).

Literatuur

- Albarda, M.
1979 *Doof: Wat ervaar je als je doof wordt?* Baarn: Ambo.
- Beck, G. & E. de Jong
1990 *Opgroeien in een horende wereld*. Twello: Van Tricht.
- Bekkum, I. van (red.)
1981 *Wie niet horen kan moet maar zien: Een visie op het communiceren met doven*. Muiderberg: Coutinho.
- Bergsma, A.
1993 Gebarentaal. *Psychologie* 12(9): 30-3.
- Freeman, R.D. et al.
1981 *Als je kind niet horen kan*. Baarn: Ambo.

- Frenay, W.
1984 *En niemand heeft geluisterd*. Utrecht: FODOK: Nederlandse Federatie van Organisaties van Ouders van Dove kinderen.
- Green, H.
1970 *In this sign*. New York: Rinehart & Winston.
- Groce, N.E.
1985 *Everybody here spoke sign language: Hereditary deafness on Martha's Vineyard*. Cambridge: Harvard University Press.
- Grote, J.J.
1992 Slechthorendheid, een vergeten volksgezondheidprobleem. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 136(49): 2404-6.
- Higgins, P.C.
1980 *Outsiders in a hearing world: A sociology of deafness*. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- Horst, A. van den & A. van Gennep (red.)
1989 *Beleven en verstaan: Over beleving van auditief gehandicapten*. Amsterdam: Orthopedagogisch Instituut UVA.
- Horst, A. van den, I. Brouwer, J. Rensen & K. Twilt
1990 *Slecht horen: Beschouwingen en ervaringen van slechthorenden*. Meppel: Boom.
- Jacobs, Leo
1974 *A deaf adult speaks out*. Washington D.C.: Gallaudet College Press.
- Jensema, C.J. et al.
1978 *The rated speech intelligibility of hearing impaired children*. Washington D.C.: Gallaudet College, Office of demographic studies, Series R, no. 6.
- Koenen, L. T. Bloem & R. Janssen (red.)
1993 *Gebarentaal: De taal van doven in Nederland*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Lane, H.
1984a *The deaf experience: Classics in language and education*. Cambridge: Harvard University Press.
1984b *When the mind hears: A history of the deaf*. New York: Random House.
- Lem, G.J. van der
1981 Nawoord bij de Nederlandse vertaling van 'Deaf like me': Thomas Spradley. Baarn: Ambo.
- Lutz, C.
1985 Depression and the translation of emotional worlds. In: A. Kleinman & B. Good (eds.), *Culture and depression: Studies in the anthropology and cross-cultural psychiatry of affect and disorder*. Berkeley: University of California Press.
- McCullers, C. Smith
1987 *The heart is a lonely hunter*. London: Penguin (eerste druk 1943).
- Oderwald, A.K.
1994 *Lijden tussen de regels: Overzichtsstudie naar egodocumenten van chronisch zieken*. Zoetermeer: Nationale Commissie Chronisch Zieken. (In press).
- Padden, C. & T. Humphries
1988 *Deaf in America: Voices from a culture*. Cambridge: Harvard University Press.
- Platel, I.
1993 *De stille wereld van Peter Koning: Anders omgaan met doofheid*. Amsterdam: Balans.
- Sacks, O.
1989 *Stemmen zien: Reis naar de wereld van de doven*. [Seeing voices, a journey into the world of the deaf]. Amsterdam [Berkeley/LA]: Meulenhoff [University of California Press].

- Schaller, S.
 1993 *De man zonder woorden*. [A man without words]. Utrecht/Antwerpen [New York]: Kosmos [Summit Books].
- Slechthorende Jongeren Organisatie
 1981 *Zwartboek SHJO*. Amsterdam: SHJO.
- Sidransky, R.
 1992 *Een wereld van stilte: Een dochter van dove ouders verteld*. Baarn: De Kern.
- Spradley, T.S. & J.P. Spradley
 1978 *Deaf Like Me*. New York: Random House.
- Strong, M. (ed.)
 1988 *Language learning and deafness*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Swaans-Joha, D. & M. Pijnenburg
 1986 *Doven in Nederland*. Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Swaans-Joha, D., C. Constandse-van Dijk & M. Pijnenburg
 1988 *Doven in-zicht: Een onderzoek naar de leefsituatie van volwassen doven*. Utrecht: Docom.
- Tellings, A.
 1991 Taal en de natuurlijke gemeenschap van het dove kind. In: F. Heyting (red.), *Individuatie en socialisatie in tijden van modernisering*. Amsterdam: SISWO.
 1992 Opvattingen van doofheid en de dove mens: Een bron van verwarring binnen de dovenpedagogiek. *Pedagogisch Tijdschrift* 17(1): 3-16.
- Uden, A. van
 1973 *Taalverwerving door taalarme kinderen*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- West, P.
 1968 *Words for a deaf daughter*. New York/Evanston: Harper & Row Publishers.
- Wright, D.J.M.
 1969 *Deafness: A personal account*. New York: Stein & Day.